

KVINNOFRÅGAN
I SVERIGE

1845—1905

AF

GURLI LINDER

STOCKHOLM
WAHLSTRÖM & WIDSTRAND

STOCKHOLMS STADS-
BIBLIOTEK

1998 -11- 02

Lindhagens

saml.

KVINNOFRÅGAN

I SVERIGE

1845—1905

KVINNOFRÅGAN
I SVERIGE

1845—1905

AF

GURLI LINDER

STOCKHOLM
WAHLSTRÖM & WIDSTRAND

Förelående lilla historik är grundad på några af mig skrifna och i Svenska dagbladet i januari 1905 under titeln »En återblick på den svenska kvinnorörelsen» publicerade artiklar.

G. L.

PAPPERSLEVERANTÖR: LESSEBO BOLAG . . . . .

TRYCKERI: ISAAC MARCUS' BOKTR.-AKTIEBOLAG

STOCKHOLM 1905 . . . . .

ÅT MINNET

AF

SOPHIE ADLERSPARRE

I.

Litet hvar ha vi en gifven föreställning om att kvinnofrågan liksom alla andra kulturella frågor är stadd i en fortgående utveckling med de för en sådan kännetecknande framstegs- och reaktionsperioderna. Vi veta således, att kvinnan i våra dagar är i väsentliga afseenden bättre lottad i fråga om samhällsrättigheter än för t. ex. hundra år sedan. Men hvilka förbättringarna varit, hur, när och under hvilka förutsättningar de blifvit genomförda äro vi nog i allmänhet — såvida vi ej direkt deltaga i utvecklingsarbetet — ganska okunniga om. Hur sällan reflektera vi öfver att rättigheter och — skyldigheter hvilka nu synas oss som den själfklaraste sak steg för steg måst tillkämpas och att icke en af dem fastställts utan att det höjts varnande röster om oöferskådliga vådor för samhället, familjen och kvinnorna själfva. Opartiskt sedt är detta senare egentligen hvarken onaturligt eller "barbariskt". Kvinnans underordnade ställning härstammar ju från de tider då densamma för henne förnämligast var

ett skydd, och det har hufvudsakligast varit som sådant man varit angelägen om dess bibehållande. När emellertid främsta förutsättningen för detta beskydd — den fysiska styrkans öfvermakt — småningom bortföll, ändrade detsamma karaktär och tedde sig som tryck, mången gång förtryck. Det låg ju då i den allmänna utvecklingens intresse, att de icke längre skyddande, men hämmande banden lossades. Emellertid är det ej alltid så lätt att när det gäller genom generationer ärfda begrepp och föreställningar se klart utvecklingens kraf. Och ingalunda torde det därför vara med verkliga förhållandet öfverensstämmande, då männens tidvis mycket sega motstånd mot utvidgningen af kvinnans maktsfär inom samhället tillskrifves endast och allenast deras maktlystnad och härskarebegär.

När jag nu söker företaga en liten axplockning ur den svenska kvinnans historia, är det i fullt medvetande af hur ofullständig den måste bli. Men jag hoppas kunna väcka mina läsares intresse att själfva forska vidare. Materialet är rikhaltigt; och den som vill fördjupa sig däri behöfver ej sakna luntor, i form af romaner, biografier, essayer, statistiska utredningar, riksdagsprotokoller, tidskrifts- och tidningsartiklar. Föreliggande framställning kommer att begränsas till en tidrymd af omkring 60 år, de senast förflutna, eller den period under hvilken vi finna förberedelserna, tillblifvelsen och utvecklingen af

den organiserade kvinnorörelsen. Härvid ber jag få erinra om att densamma, med undantag nästan endast för det sista decenniet, omfattat så godt som uteslutande öfverklassens kvinnor.

Kvinnans ställning vid 1840-talet kan betecknas med följande ord af Legouvé: "Ingen offentlig uppfostringsanstalt för flickor, ingen yrkesundervisning, ingen utkomst möjlig utan genom giftermål och intet giftermål utan hemgift." Det var de oförsörjda kvinnliga släktingarnas, "de gamla mamsellernas" gyllene tid — hvad kvantiteten af dem själfva beträffar. Första uppslaget till högre flickskolor i vårt land gafs  r 1826 af grosshandlaren Jonas Kjellberg i Göteborg, hvilken donerade 33,333 $\frac{1}{3}$ rdr b:co "till afhjälpande af en länge f rd skälig klagan, att icke f r flickan som f r gossen gifvits någon publik och beständig uppfostrings- och bildningsanstalt". Den Kjellbergska skolan började sin verksamhet  r 1836. Fyra år tidigare hade dock Johan Olof Wallin och Anders Fryxell, trots de häftigaste anfall i pressen, dristat sig på upprättandet af ett kvinnligt läroverk, Wallinska skolan i Stockholm. Dessa utbildningsanstalter fingo småningom efterföljare i landsorten, af hvilka den radikalaste var den s. k. Klosterskolan i Uppsala; i denna l stes bl. a. naturkunnighet och mycken matematik,

och till allmän förargelse undervisades dess elever om något så oerhördt som människokroppens byggnad! En ringa början var således gjord för tillgodoseende af kvinnans intellektuella utbildning; men att lämna kvinnliga elever tillträde till läroanstalterna vid Musikaliska akademien eller Akademien för de fria konsterna drömde knappast någon om ännu år 1840.

År 1845 är ett viktigt år i den svenska kvinnans historia, ty då blef förslaget om *lika arfsrätt för broder och syster* lag. Denna fråga hade upprepade gånger varit före alltsedan 1809. Att den nu äntligen bragtes till sin lösning, hade förnämligast sin orsak i genomgripande förändringar på hemsysslornas område — det var egentligen industrien och de tekniska uppfinningarna kvinnan den gången hade att tacka för rättvisa.

“Den tunga och oformliga massan af sammangyttrade hushållsgöromål var söndersprängd“, yttrar en författare i ämnet, “stora stycken af densamma hade fallit bort, och i det som fanns kvar kan man lätt skönja stora, lofvande sprickor . . . Att detta var en viktig förändring inses bäst, om man betraktar den i sammanhang med hvad som sedermera inträffat; man ser då, att den utgjorde början till kvinnans nästan fullständiga befrielse ifrån de egentliga släparbetena i hemmet.“

Genom denna förändring frigjordes en mängd kvinnliga krafter som dittills behöfts i hemmen

och varit förmånliga för dessas ekonomi, men nu befunnos öfverflödiga och tyngande. De ogifta, oförsörjda döttrarnas öde — det var en faktor som flertalet lagstiftande fäder så att säga kunde ta på; litet hvar af dem visste hur den skon klämde. Följande år beviljades också, under vissa restriktioner, rätt åt kvinna att drifva handel eller yrke. Och därmed var den första kilen sprängd i det allmänna föreställningssättet att ingen annan verksamhet än den som erbjöd sig inom hemmets fyra väggar anstod en öfverklasskvinna.

År 1858 är det andra bemärkelseåret. Då biföll nämligen riksdagen regeringens proposition om att *ogift kvinna* skulle, efter därom till domstol lämnad ansökan (detta villkor upphäufdes år 1863) bli *myndig vid 25 års ålder*. Dittills hade myndighetsfrågan, som varit uppe redan år 1817, gång på gång afvisats, och det med utvecklande af en storartad éloquence i tal och skrift. Så t. ex. aflämnade år 1826 Göta hofrätt följande gråtmilda utgjutelse i den högre stilen:

Under budet om kvinnans omyndighetstillstånd har hon, närmare slutet till familjekretsen, hittills undgått frestelsen att med det bekomna fäderne- eller möderneärfvet försöka att på egen hand skapa sin lycka . . . Hon har sluppit begråta följderna af illa beräknade företag och obetänksamt ingångna förbindelser; korteligen, hon

har hittills icke känt vidden af sin egen svaghet. Ledd af vänskapens förtroliga hand, åt hvilken lagen jämväl anförtror värden af hennes egendom, har hon undgått falla ett dubbelt offer för förledarnas illistiga beräkningar . . . och hon har, då hon förr eller senare inträdt i äkta ståndet, ditfört med sig icke inbillningen att den myndiga kvinnan vore lika god som den myndige mannen, utan, då hon i sin make endast sett en själfvald förmyndare, hvilken af sin kärlek och välvilja åtagit sig hennes angelägenheter, har hon varit lifvad af den sanna undergifvenhets-känsla som alltid skall utgöra ett oestergifligt villkor för den äktenskapliga föreningens sällhet och lycka.“

Det gällde här ej endast en materiell fördel utan äfven en andlig maktfråga. Och det visar sig alltid, som doktor Lydia Wahlström en gång anmärkt, "att kvinnofrågor af det senare slaget ha en stark förmåga att sätta fantasien och känslorna i rörelse och uppjaga sinnena till ängslig omvårdnad om traditionell sed och konvensans“.

Frågar man någon som lefde och följde med på den tiden om orsaken till att myndighetsförklaringen då så att säga föll som en mogen frukt från trädet, får man ofelbart till svar: "Det var Hertha-stridens förtjänst.“

Hertha är som bekant den svagaste, litterärt bedömd, af Fredrika Bremers böcker. Men det

är ju ofast fallet med tendensskrifter, att de äro litterärt obetydliga. Hvad Hertha beträffar se vi, sena tiders barn, ovillkorligen i mångt och mycket med leende undran på denna evigt hvitklädda unga dam och finna ej så litet sentimentalt och förkonstladt hos henne. Det tyckes oss osannolikt att det verkligen kunnat vara en handling af stort mod att sätta henne i världen. Men oafsedt alla dess brister, eller rättare otidsenlighet för oss, verkar den boken än i dag äkta, och man känner att hon som skrivit den intensivt lidit sin Herthas lidande; därom vittna i synnerhet bokens slutord: "Omyndighetstillståndet gör själen närsynt och svag, ett rof för alla slags ingifvelser, gör uppfostran till en ytlig, artificiell dressyr utan lefvande sammanhang med lifvet, ovärdig en personlig, odödlig andes fordringar, hindrar dess harmoniska utveckling under ungdomen och dess mognad ofta för hela lifvet . . . Den som skrifver detta bär med smärta än i dag följderna af omyndighetsbudet, som fjättrade den största, bästa delen af hennes lif. Hon har det att tacka för mycket ondt och för ingenting godt, om icke möjligtvis för den bittra rot, hvars frukt blifvit — Hertha.“

Och att det var en modig handling, att det fanns ett motstånd att genombryta kanske svårare än det vår tids aktuella kvinnofrågor kämpa med, därom vittnar Hertha-polemiken. En stor del af det kritikens anatema, som slungades mot

boken och dess författarinna, kunde mycket väl, blott stafningen bringades i öfverensstämmelse med Svenska akademiens ordlistas sjunde upplaga, användas den dag som är, och den "kvinnliga ljufhetens skäraste slöja", som Herman Bjursten så effektfullt draperar i sin Hertha-kritik i "Svenska tidningen", kommer nog att tas fram till vädring åtskilliga gånger än.

"Det bästa sätt och det enda, hvarigenom den gifta kvinnan kan uppnå detta mål — att göra en insats i samhället — är", säger H. Bjursten, "ett troget och tyst, märk väl, mamsell Bremer, *tyst* uppfyllande af sina plikter i hemmet."

Med kommentarier som visa, att han anser dem som höjden af galenskap, citerar Bjursten följande Herthas ord: "Är det ej underligt, att man alltid frågar gossar hvad de vilja blifva, hvad de ha håg och fallenhet för och ger dem tillfälle att lära eller utveckla sig efter sina böjelser, men att man aldrig gör så med flickor. De få icke själfva tänka eller välja yrke eller lefnadsväg. Ack, jag skulle velat lefva på vatten och bröd och varit öfverlycklig, om jag fått lära hvad ynglingar lära vid akademien (således äfven hebreiska, fysik, latin, grekiska, filosofi, matematik, mamsell Bremer?)... Huru lyckligt att få intränga i mysterierna af det sköna och höga (konst och vetenskap!) och sedan gå ut i världen och meddela andra den vishet man lärt — det goda man funnit! (Läsare! sådan bör, enligt

mamsell Bremer, kvinnans bestämmelse vara, lika så väl och med samma rätt som mannens. Naturens bok synes numera för denna författarinna vara en tillsluten skrift.)"

Att Hertha visat anlag för läkekonsten, lärt sig förbinda sår och så skött en ung mans knäskada — det var ju rent oblygt anstötligt. Det var härom Bjursten fällde det odödliga yttrandet: "Om det varit fråga om foten, skulle jag ej sagt så mycket om det; men — knäet — det är i sanning för långt gånget!" Och ej nog med att Fredrika Bremer vill att kvinnor skola få studera medicin; hon vill till på köpet, utbrister Bjursten, att det skall ske grundligt! Kanske på anatomisalarna? I sällskap med ynglingar? Hvarför ej lika gärna föreslå att de skola fäkta och rida tillsammans! SjälF hade Bjursten under-visat flickor, men aldrig funnit en enda, i åldern 10 — 13 år (!) med anlag för ett djupare inträngande i vetenskapen.

Jag har genom närmast föregående citat berört det kraf Fredrika Bremer vid sidan af det om myndighet häfdar i Hertha, nämligen krafvet på förbättrad undervisning för flickor. Hon låter Hertha grunda en högre skola, där unga flickor, ur hvilken samhällsklass som helst, skola kunna bli medvetna om sig själfva och om sin kallelse som samhällsmedlemmar. Äfven på detta område hade Fredrika Bremer glädjen att se en början till sina ideers förverkligande. Fråga väcktes

vid riksdagen om förbättrad kvinnlig undervisning, hvilket hade till följd inrättandet af Kungl. högre lärarinneseminarium år 1861.

Hertha har blifvit kallad "den svenska kvinnorörelsens Onkel Toms stuga", och dess stora betydelse låg ju också i dess förmåga att väcka diskussion inom alla läger, ur hvilken diskussion framgick en bestämd uppfattning om rättfärdigheten och gagnet af att kvinnans permanenta omyndighetstillstånd upphäfdes.

Fredrika Bremers namn är hittills det klarast lysande bland alla dem som främjat den svenska kvinnans utveckling. Det var hon som riktade in densamma på den väg den sedermera i stort sedt alltjämt fortgått på — ett inriktande som i evärdliga tider skall lända Fredrika Bremer till heder. Att den svenska kvinnorörelsen icke startade som en manshatets, en det hänsynslösa pockandets och det löjliga kvinnoförbundets rörelse är en hennes förtjänst som ej kan nog högt skattas. Själf bekant och förtrogen med flertalet af sin tids framstående män — bl. a. Geijer, som yttrat att kvinnans inträde inom samhällsordningen är den viktigaste epok i den mänskliga utvecklingens historia, — hade hon klart för sig, att den kvinnans uppodling som kräfdes för att hon skulle kunna göra en dugande insats i samhället måste ske *med* männen, ej *mot* dem.

Fredrika Bremer insåg vidare, att kvinnan var långt ifrån färdig för de uppgifter hon fordrade för henne; hon fattade lifligt, att kvinnan hade framför sig en djupgående, långsamt fortskridande utbildningsprocess. Hon visste mer än väl, att åtskilliga delar af kvinnans andliga muskulatur förtvinat i sin utveckling i brist på rörelse och att hennes steg på de nya vägarna många gånger skulle bli osäkra, vacklande, ja äfven obetänksamma, ty som hon en gång skref: "Man vecklar sig ej med ens ut ur sekelgamla lindor." Men hon visste äfven, att den enda vägen framåt var en utveckling i frihet under eget ansvar, och hon tviflade ej ett ögonblick på rättfärdigheten för alla parter — samhället, männen och kvinnorna — i de kraf hon uppställde. För Fredrika Bremer stod nämligen aldrig kvinnorörelsen — och detta är ytterligare en af hennes förtjänster — isolerad: hon såg den alltid i dess organiska sammanhang med samhället och familjen. Och hvad den senare beträffade, menade hon, att genom kvinnans frigörelse skulle banden där knytas fastare, innerligare och värdigare. Kvinnorna måste "tänka och tala ur kvinnosfärens centrum — de måste ännu fatta sig själfva och lifvet djupare".

På ett annat ställe yttrar hon:

"När männen vilja ge mig lof att vara man, då får jag så hjärtlig lust att vara rätt kvinna. Men när männen upphäfva sig och vilja af lifvet

gifva kvinnan en viss ensidig och väl kring-skansad del och dessutom ej vilja medgifva henne vare sig värde eller salighet, se, då reser det sig åter stolt inom mig, och jag ropar, om ock tyst, på rättvisa och billighet." Om Hertha säger hon: "Hertha är mitt första, men icke mitt sista ord i min frihetskamp för mitt kön. I det första har jag uppträdt polemiskt. Jag kan slippa det härefter — mot det sunda förnuftets och den kvinnliga naturens föreskrift."

För att Fredrika Bremer icke nöjde sig med att "ropa tyst", för att hon modigt, kraftigt och målmedveten satte handen till plogen och ledde kvinnorörelsen in i den fåra hon gjorde, är den svenska kvinnan framåt genom tiderna skyldig henne beundran och tacksamhet, den goda gamla "mamsell Fredrika".

II.

De ideer Fredrika Bremer framlagt i Hertha buro inom sig rättfärdighetens frö, och därför kunde de ej dö trots allt det förlöjligande hån och all den smädelse som östes öfver författarinnans såväl skriftställarskap som personlighet. Jag har redan nämnt Herman Bjurstens anfall i Svenska tidningen. En hans vapenbroder i striden var Wilhelm von Braun (se dennes Farbror Märten), som likväl besitter den fördelen att ibland vara kvick i sin framställning. Också för-

säkrades det helt stolt, att "en enda vers af denne författare är mera värd än många volymer af en blåstrumpa". Som profbit på den logik som utvecklades i denna strid må anföras: "Emellertid, då nu uppfostran skall vara det som för närvarande är orsaken till kvinnans underlägsenhet, hvems är då felet? Uppenbarligen deras som uppfostrat henne. Men äfven dessa äro själfva kvinnor, och så kommer det väl att alltid förblifva." (!) Samme man, en anonym insändare i Svenska tidningen, förklarar att ingen uppfostran någonsin skall kunna bibringa en kvinna förmågan att *handla*. Om de män som understödde dessa "samhällsupplösande sträfvanden" säges, att deras "chevalerie" består i att "med en fladdrande blåstrumpa på hjälmen måtta sina lansar mot vett, natur och erfarenhet".

Lyckligtvis funnos fördomsfria, klokt förutseende män och behjärtade kvinnor som ägde förmåga, vilja och mod att omedelbart taga upp Fredrika Bremers verk och arbeta för de nya ideernas utbredning och omsättning i praktiken. Det är väl värdt att beakta, att sålunda kontinuiteten i den svenska kvinnosaksrörelsen aldrig afbrutits, en omständighet, som varit densamma till afsevärdt gagn. Man må erinra sig att ungefär samtidigt med Fredrika Bremer uppträdde i Danmark Mathilde Fibiger med sina "Tolv Breve fra Clara Raphaël", i hvilka hon för kvinnoemancipationens talan; år 1855 utgaf Camilla

Collett "Amtmandens Dötre", och 1877 "Fra de Stummes Lejr", i hvilka hon "med hela bitterheten af en djup och lidelsefull medkänsla höjde stridsropet för kvinnans rättigheter". Och dock kommo Danmark och Norge när det gällde praktiska resultat långt efter Sverige, och mycket af den entusiasm Fibiger och Collett väckte rann dådlöst ut i sanden. Hvad Danmark beträffar berodde detta ju delvis på de följande årens olyckliga politiska förhållanden, och hvad Norge angår på Camilla Colletts mindre förmåga att föreslå praktiska åtgärder. Men förnämligast torde denna skillnad mellan de olika länderna berott just på ofvannämnda omständighet.

Bland män som företrädde den liberala ståndpunkten i kvinnofrågan må nämnas J. G. Richert, Louis De Geer, L. J. Hierta, K. J. Svensén och A. O. Wallenberg (den sistnämnde var för öfrigt den som först i vårt land anställde kvinnliga biträden vid bankinrättning). Bland kvinnorna märkes först Fredrika Bremers intima vän den sällsport hjärtegod, talangfulla och lifliga Fredrika Svedbom, gift med rektorn, sedermera redaktören af Aftonbladet P. E. Svedbom och efter dennes död omgift med byråchefen Linnell. Det limnellska hemmet var under nära ett fjärdedels sekel ett af de mest eftersökta i Stockholm. De kretsar där samlades bestodo dels af musikens, litteraturens och de fria konsternas idkare, dels af personer deltagande i eller intresserade för

arbetet på lösningen af sociala frågor i olika riktningar. En samtida skrifver, att det limnellska hemmet erbjöd hvad hufvudstaden så sällan har, men så väl behöfver — "en salong". Där anordnades musikaftnar, litterära kvällar, föredrags-serier — en vinter höll Pontus Wikner där föreläsningar i filosofi — och för dryftande af sociala frågor samkväm, till hvilka riksdagsmän och andra intresserade inbjödos.

Hertha-striden inföll redan under Svedboms redaktörsskap af Aftonbladet, och reformvän som han, likaväl som hans fru, var, öppnade han villigt tidningens spalter till förmån för kvinnan. Den mest värdiga, sanna och lidelsefria framställningen af frågans verkliga innebörd gjordes där af signaturen "*En ropandes röst*". På ett sätt som väl borde kommit belackarna att blygas bemötte hon först deras hänfulla beskyllningar mot Fredrika Bremers person. Denna befann sig då på en resa i Palestina och var således ur stånd att själf tillbakavisa de nedsättande angreppen. Under förklaring att hon tar för gifvet att mormonismen icke kommer att införas i Sverige, frågar så "*En ropandes röst*" skapelsens herrar, hvilken verkningskrets de i nåder vilja anvisa den ogifta kvinnan. Jo, om hon är rik — ett lif i tomhet och flärd samt uppöfvande af små talanger, så att, när lidelserna komma, de må finna "öfvade händer på ett piano, ett minne som upprepar och en själ som slumrar"; om hon

är fattig — synålen. I gripande ord skildrar författarinnan den bärning, lika med half svält, som flertalet med det försörjningsmedlet uppnår. Hon föreslår därefter helt blygsamt som nya verksamhetsområden renskrifning, bokföring, orgelnistbefattningar och framhåller, af hvilken ovärderlig nytta "ett institut för bildande af sjuk-sköterskor" skulle vara, och tillägger så: "Men jag vågar mig ej längre och tycker mig i andanom se de vredgade ögonkast och hånande smålöjen, som riktas mot mig, när jag uttrycker en önskan att en medicinsk läroanstalt måtte inrättas för kvinnor."

En af orsakerna till att krafven på en bättre undervisning och mångsidigare utbildning för kvinnan möttes af ovilja och oförstående ser hon i "det förföljelsesystem som en stor del af pressen antagit mot hvarje kvinna, hvilken fördristar sig att tänka öfver ämnen utom den sfär mannen anvisat henne och, än oförlätligare, att medelst pennan meddela världen hvad hon tänker". — Det är af intresse att jämföra detta synbarligen korrekta uttalande med det sätt hvarpå pressen i våra dagar tillgodogör sig kvinnlig arbetskraft och håller sig au courant med kvinnofrågans utveckling.

Jag har dröjt vid det inlägg som gjordes af "En ropandes röst", dels därför att det, bedömdt med sin tids måttstock, synes mig vara bland det bästa och måttfullaste som skrifvits i ämnet, dels därför att författarinnan, justitieråd-

innan *Rosalie Olivecrona*, blef i tillfälle att göra ännu en betydelsefull insats i kvinnofrågan. Då nämligen den näst Fredrika Bremer mest framstående, och henne kanske i vissa afseenden öfverlägsna bland kvinnosakens förkämpar, friherrinnan *Sophie Adlersparre*, år 1859 uppsatte ett eget pressorgan för de intressen som lågo henne så varmt om hjärtat, blef fru Olivecrona den ena redaktisen för detta organ, *Tidskrift för hemmet*. Denna utöfvade ett ganska betydelsefullt inflytande i vida kretsar. När det skämtsammt förutsattes, att den väl komme att syssla blott med huskurer och hushållsrön, svarades helt lugnt, att så visst skulle bli fallet, nämligen "huskurer att stärka själens krafter" och anvisning på "hushållning med de intellektuella Guds gåfvorna".

Under nära tre decennier var Sophie Adlersparre den svenska kvinnorörelsens insiktsfulla, initiativrika och vidsynta ledarinna. *Esselde* — som hennes signatur lydde — ansåg att lagstiftningen i stort sedt gick fortare än kvinnans utveckling för sina nya uppgifter. Under 50- och 60-talen erhöll kvinna rättighet att bli folkskol-lärarinna, telegrafist, postexpeditör och skrifvare vid järnvägarna. Seminarier inrättades. Läroanstalterna vid Musikaliska akademien och Akademien för de fria konsterna upplätos för kvinn-

liga elever. I och med representationsförändringen erhöll ogift kvinna kommunal rösträtt på samma villkor som män.

Som nämnt ansåg Esselde, att kvinnans utbildning ej hållit jämna steg med den liberala lagstiftningen. Det blef därför hennes hufvuduppgift att på allt sätt främja denna utbildning, och hon tröttnade aldrig att framföra krafven på förbättrad undervisning för den kvinnliga ungdomen. Hon understöddes kraftigt i dessa sina sträfvanden af bl. a. P. A. Siljeström, S. A. Hedin, L. J. Hierta, A. H. Fock, S. Klingensstjerna, H. Hildebrand, R. von Koch, N. Linder, G. Sjöberg, C. Wallis. Men det fanns också godt om motståndare; så t. ex. yttrade grefve Henning Hamilton år 1873 vid remissen af k. m:ts proposition om kvinnliga elementarskolor: "Det dåliga efterdömet af en eller några få verkar bland ynglingar mindre förstörande, emedan deras uppmärksamhet och deras sinne vid denna ålder hufvudsakligen äro vända utåt, under det den unga kvinnan, såsom Maria, gömmer orden, betraktande dem i sitt hjärta, hvilket, liksom den ädla frukten, förlorar sitt höga värde ej först då kärnan är angripen, men så snart en fläck visar sig på skalet."

Slutet af 1870- och början af 1880-talet tror jag kan betraktas som en kvinnans uppfostringstid par préférence. Hennes bristfälliga uppfostran, hennes svaghet och okunnighet dis-

kuterades lifligt, dock alltid samtidigt med medlen att afhjälpa dem och under uttalande af en säker förtröstan på hennes stora utvecklingsmöjligheter. R. von Koch utreder i en prisbelönt skrift hur flickornas uppfostran bör vara beskaffad; S. A. Andrée framlägger i samma ämne i en annan prisbelönt skrift ett radikalt kvinnligt uppfostringsprogram, sedan han konstaterat kvinnornas dåvarande ohjälpliga okunnighet i bl. a. fysik, kemi, matematik, logik och psykologi. Professor Wallis föreläser om "medlen att reformera kvinnouppfostran", och han lägger ingalunda fingrarna emellan, när han talar om kvinnornas egen ställning till denna fråga. "Kvinnan har", yttrar han, "en förvånande brist på initiativ, men hon har på samma gång ganska stora anspråk på arbetet. Hon har ej blick för att det är arbetet af hvad slag det vara må som gör henne själfständig... Mannen tänker aldrig på att undandra sig arbetet; det är för honom så helt naturligt, när han hör talas därom från sin späda barndom; kvinnan får ej sin uppmärksamhet fäst därpå; hon får ingen andlig atmosfär af arbete. Det allra viktigaste medlet till reformerande af kvinnouppfostran är en förändring af samhällsandan. Utvecklingen har hittills gått i den bestämda riktningen att skaffa oss alla lika rättigheter. Den har uppammat en mängd kvinnor till arbete för kvinnans rättigheter. Att detta arbete varit nödvändigt vill jag ingalunda förneka.

Men jag tror att nu börjar en annan art af denna utveckling, den nämligen, att kvinnan kommer underfund med att ett annat mål finnes att sträfvä efter, och det är ökade skyldigheter. Hvad hjälper det kvinnan att hon får rätt att deltaga i val af stadsfullmäktige och riksdagsmän, då hon icke kan använda denna rätt? Hvad gagnar det henne, att hon göres myndig vid 21 års ålder, då hon ej lärt sig att handhafva pengar? Den enda möjligheten för att dessa rättigheter skola kunna för henne bli verkliga, är att hon lär sig arbeta.“

När på julen 1879 Ibsens *Ett dockhem* utkom, blef det ett diskuterande i kvinnofrågan, om hvilket de som ej voro med väl knappt kunna göra sig en föreställning och af hvilket våra dagars Ellen Key-diskussioner äro endast en matt afglans. Meningsbyttandet fortsattes vid *Gengangere* och vid vår egen realistiska litteratur, som satte det ena samhällsproblemet efter det andra under debatt. Möten och diskussioner hörde till ordningen för dagen, och äfven de likgiltigaste tvingades till slut att taga position i de afhandlade frågorna.

Med säker hand ledde fru Adlersparre under denna i så många afseenden jäsande tid kvinnofrågan framåt. Praktiskt och initiativrik som hon var samt utrustad med en rent af divinatorisk förmåga att se hvad folk dugde till, att använda dem där deras begåfning och kunskaper bäst

kunde göra sig gällande och att afvisa den entusiasm som ej var fri från personlig fåfänga eller maktlystnad, grundlade hon en mängd företag i kvinnointresse. Här må erinras om "Söndags- och aftonskolor för arbetsklassens döttrar" (1862), Föreningen för frivillig sjukvård i fält, sedermera Svenska Röda korset (1864), Stockholms läsesalong (1866) och Handarbetets vänner (1874). Hvad denna senare förening beträffar bör dock i samma plan som fru Adlersparre nämnas fru *Hanna Winge*, som var företagets *konstnärliga* själ. Det bör ej förgätas, att fru Adlersparre var medlem i den af k. m:t 1885 tillsatta kommittén för flickskolornas reformerande. Själf skrifver hon till en vän om sitt inval där: "Som jag väl känner, att jag icke är rätta personen för det viktiga arbetet, känner jag mig endast tryckt däraf. Som det nu är, måste ni och andra som älska skolan och gilla principen om kvinnors deltagande i arbetet på dess reform hjälpa under den goda viljan hos den olyckligt utkorade." I hennes bidrag till den af denna kommitté afgifna berättelsen förekommer det förslag att inrätta vissa af statens läroverk till samskolor, hvilket nu först blifvit en verklighet.

Vikten och nödvändigheten att intressera ungdomen själf för hvad man sökte göra för densamma ha få förstätt som fru Adlersparre, och hon ägde stor förmåga att hos den ingjuta entusiasm och ansvarskänsla. Jag nämnde hennes

skarpblick, när det gällde att bedöma människor. Ett exempel härpå, som förtjänar räddas från glömskan, är följande. Undertecknad och en hennes kamrat togo sig på eget bevåg före att till tidskriften Dagny inlämna ett par sonetter, skrifna af Selma Lagerlöf under hennes seminarie-tid. Så fort fru Adlersparre läst dem, lät hon kalla mig hem till sig och utfrågade mig noga om författarinnan, som då var lärarinna i Landskrona. "Henne är det något att göra af! Hon får inte gå förlorad för litteraturen!" När sedan Selma Lagerlöf i en pristäfpling publicerat några kapitel ur "Gösta Berlings saga", var det fru Adlersparre som för henne ombestyrde ett års diktar-ro att fullborda verket.

Ehuru det så godt som uteslutande var den ogifta kvinnan som 1870- och 1880-talens fri-görelsearbete ägnades, har man dock att från denna tid anteckna en organisation med syfte att förbättra den gifta kvinnans ställning, nämligen den på inbjudan af L. J. Hierta, fru Ellen Ankarsvärd och fröken Anna Hierta år 1873 konstituerade *Föreningen för gift kvinnas äganderätt*. Fru Adlersparre ställde sig en smula reserverad mot denna förening. Hon höll nämligen hårdt på samförstånd och samarbete med männen och var rädd att föreningens program skulle alstra misstro och bitterhet, helst som det ju låg i sakens natur, att man måste belysa krafvetns nödvändighet med att upprulla de dystra

taflorna af genom männens förvällande ruinerade hem. Denna förening blef aldrig så uppskattad af den stora allmänheten, som dess syfte och dess verksamhet onekligen förtjänade. Männe ej en stor del af dess impopularitet var att söka i namnet, ty detta innehöll obestriddigen en udd ägnad att irritera, och — namn betyda nu en gång så mycket. Emellertid ägnade fru Adlersparre liksom många andra sitt varma erkännande åt de reformer föreningen lyckades genomdrifva, bland hvilka den viktigaste var lagen om att hustrun äger rätt råda öfver sin egen arbetsförtjänst samt att själf förvalta både den egendom som genom förord undantagits mannens förvaltning eller genom gåfva eller testamente tillfallit henne med villkor att den skall tillhöra henne enskildt och stå under hennes förvaltning. Dessutom verkade föreningen för kvinnas valbarhet till skolråd, fattigvårdsstyrelse och fattigvårdsnämnd samt för samskoleidén, för höjande af kvinnans äktenskapsålder och utvidgande af hennes rätt till äktenskapsskillnad samt för införandet af civiläktenskap. Den som genom sitt skarpa och klara omdöme, sin stora förmåga af initiativ och sin outtröttliga arbetskraft blef själen i denna förening var fru Ellen Ankarsvärd. Bland öfriga medlemmar af föreningens styrelse må nämnas hrr Curt Wallis, Magnus Höjer, Hugo Gyldén och Hugo Hamilton, fruarna Gyldén, Retzius och Wallenberg samt Ellen Key. År

1895 uppgick denna förening i Fredrika Bremerförbundets lagkommitté.

År 1884 gjorde fru Adlersparre sin för framtiden betydligaste insats, nämligen genom stiftandet af *Fredrika-Bremer-förbundet*, "en sammanslutning af män och kvinnor, verksamma och intresserade för kvinnans höjande i sedligt, intellektuellt, socialt och ekonomiskt hänseende". Fru Adlersparre yttrade vid stiftandet bl. a.: "Förbundet vill, oberoende af alla klasskillnader, liksom af dagens religiösa eller politiska meningskiftningar, arbeta fritt och själfständigt med alla de goda krafter det kan samla inom olika kretsar, af män såväl som kvinnor — i förvissning därom att hvad man kallar kvinnans intressen och kvinnans uppgift står i det innerligaste och oskiljaktigaste samband med mannens; att hennes framåtskridande innebär hans, och omvänt."

Fru Adlersparre afled år 1895, lämnande efter sig ett svårfylldt tomrum inom det arbetsområde där hon så framgångsrikt verkat. Hennes sista insats var en förträfflig biografi öfver Fredrika Bremer, hvilken hon utgaf tillsammans med fröken Sigrid Leijonhufvud, som efter fru Adlersparres död ensam avslutade arbetet.

Jag har i detta kapitel sökt visa kvinnofrågans utveckling under det kvartsekel som

följde närmast efter Herthas offentliggörande. Ett efterforskande af orsakerna till det hastiga reformarbetet torde upplysa om att en af dem låg i den allmänna utvecklingens lag: samhället behöfde kvinnans arbete, och en annan i industriens stora uppsving, hvarigenom så mycken kvinnlig arbetskraft frigjordes. Vidare skyldes utvecklingen de män — vi kunna ju kalla dem kvinnosaksmän — som ägde viljan och makten att lösa fjättrarna, och sist de s. k. kvinnosakskvinnorna. Det namnet har i våra dagar ganska dålig klang, och det har blifvit modernt att nämna det med förlöjligande ringaktning. Jag kan ej nu ingå på orsakerna, delvis helt naturliga, härtill, endast framhålla hur de kvinnosakskvinnor som ofvan nämnts varit fruar med högt socialt anseende, hvilka ej för egen del behöft lägga två strån i kors att förbättra sin ställning, utan för andras skull påtagit sig den arbetsbörda och de förödmjukelser saken kräft.

I kvinnokongressen i Stockholm 1897 deltog en af Finlands äldsta kvinnosakskvinnor, tillhörande en af sitt lands förnämsta ätter. Vid en privat middag för åtskilliga kongressdeltagare höll hon ett tal till de unga och yttrade ungefär följande: "Ni känner ju martallarna, som söka sig längst ner mot stränderna, fästa sig i skrefvor och skrymslen och så stå där och ta emot de hvinande stormilarna och alla hafvets och himlens oväder. Vackra äro de ej att se på, utblåsta,

förtvinade och förkrympta som de äro. Men det är tack vare dem som skogen bakom dem kan växa stark, frodig och rak. Vi gamla kvinno-sakskvinnor äro martallarna. Mätte vår vakt i storm och oväder gifvit er unga plats att växa i skönhet och frihet i lagarnas hägnande skydd.“

IV.

När Fredrika-Bremer-förbundet varit i verksamhet ett tiotal år, höll *Ellen Key* två föredrag om "Missbrukad kvinnokraft" och "Naturenliga arbetsområden för kvinnor", hvilka föredrag sedermera trycktes. Hon beklagar däri "den besinningslöshet med hvilken kvinnorna söka sig in på banor där de icke hafva bruk för sitt kvinnliga skaplynne och där de därför frambringa medelmåttiga värden, till ingen glädje för sig själfva och ringa gagn för samhället". Anklagelsen gällde ju strängt taget icke förbundet, utan de kvinnor som kritiklöst kastat sig in på de nyöppnade arbetsfälten. Ellen Key lade emellertid ansvaret härför på kvinnofrigörelsens förkämpar: "Kvinnoemancipationens stora misstag har varit detta: att hafva lagt hufvudvikten på kvinnans arbete, icke på hennes arbetsområde. Att till naturenliga arbetsområden rikta kvinnan, det borde vara kvinnoens främsta intresse, i stället för att man nu kritiklöst hälsar kvinnan välkom-

men på hvarje manligt arbetsområde." Det är från denna tid man har att räkna den så att säga officiella utgångspunkten för Ellen Keys vapentjänst för "framtidens kvinna". Man kan i nämnda föredrag skönja utprickningen af de "lifslinjer" hon sedermera allt bestämdare tracerat.

Bland alla de faror Ellen Key i sin framställning påpekade var äfven den att den fina intuitionen i kvinnans känsla skulle gå mer och mer förlorad, den som vid något tillfälle en man, på tal om den kvinna som stod honom närmast, karakteriserade sålunda: "Hon känner sig fram till förståelse af allt som är mitt. Hennes stora begåfning understödjer ju mycket, men jag tror hennes intuition är så stark, att hon skulle nå fram äfven med mindre begåfning. Denna intuition gör henne liksom clairvoyante äfven med afseende på min vetenskap: det händer, att hon uppfattar snabbare, kritiserar skarpare än fackmännen, och detta beror ju ej på större, ej ens lika stor kunskap, utan på den intuitiva förmågan i hennes känsla, hvilken tillgodogör sig alla hennes förstånds möjligheter, där den behöfver dem."

Ellen Keys uppträdande gaf anledning till en våldsam strid, där lidelsens vågor gingo högt å ömse sidor. Det var i den dagliga pressen en uppsjö af artiklar "om kvinnan", skrifna "af kvinnor" och "för kvinnor". En hel liten litteratur af följdskrifter uppstod, fyllda af mer eller mindre,

mest det senare, förnuftiga "ord till den svenska kvinnan". Det värdigaste och bevisstarkaste och på samma gång enda verkligt talangfulla inlägget gjordes af *Anna Sandström* i hennes skrift "Modern romantik och etik", hvilken först publicerades i tidskriften *Dagny*. I sin svarsskrift, "Kvinnologik och kvinnopsykologi", tackar också Ellen Key *Anna Sandström* för hennes "ädla och spirituella framställning". I detta sammanhang vill jag på förekommen anledning nämna, att *Fredrika-Bremer-förbundet* i sin tidskrift aldrig gjort sig skyldig till de förtalens och illviljans utfall mot Ellen Keys person hvilka redan vid denna tid framkommo och sedan alltjämt fortgått. Att ej heller Ellen Keys angrepp var personligt, utan egentligen afsåg en tidsströmning som hon vädjade till de kvinnorörelsen ledande krafterna att ge en annan riktning, det bevisar bl. a. den varmhjärtade, beundrande och sällspordt förstående minnesruna hon skref vid den dåvarande främsta kvinnoosakskvinnans, fru Ellen Ankarsvärds, några år senare timade frånfälle. När man nu läser igenom dokumenten i denna stridshistoria, i synnerhet Ellen Keys på det hela så hofsamma framställning, tänker man ovillkorligen "tant de bruit etc.". Den stora upphetsningen låter knappast förklara sig på annat sätt än att den hade äfven en orsak vid sidan af frågan, en annan än den som låg i Ellen Keys vidräkning med kvinnoemancipationen. Ty

det är nämligen att märka, det åtskilligt af hvad Ellen Key då framhöll nu är programpunkter för *Fredrika-Bremer-förbundet*. Och denna sidorsak tror jag man finner i den vidräkning med kristendomen Ellen Key vid flere föregående tillfällen utfört. Betecknande för denna min uppfattnings riktighet anser jag vara bl. a. att *Anna Sandström* ägnar en stor del af sin skrift åt att på detta område vederlägga Ellen Key, samt att det är från denna synpunkt *Matilda Roos*, med "Ett ord till Ellen Key och den svenska kvinnan", kastar sig in i striden.

När man läser två så olika framställningar af en sak som t. ex. professor Wallis' förut nämnda föredrag om medlen att reformera den kvinnliga uppfostran och Ellen Keys inlägg, märker man hur sant det är att allting kan sägas i en fråga — endast det sägs väl. Och kanske är det ej så absolut fördömligt detta, som S. A. Hedin en gång i indignation förbrådte kvinnorna, "att omedelbart efter hvart annat lika intensivt applådera två talare som framställa diametralt olika åsikter". Hvad det här omhandlade meningsbytet angår, torde man nu, när man ser det historiskt, kunna fastslå, att om kvinnorörelsens förkämpar lagt för mycken vikt på arbetet som sådant, gjorde Ellen Key tvärtom. Hon såg i ett för kvinnan ej naturenligt arbete så godt som den enda grunden till det förkrympta, glädjelösa lif en mängd

unga kvinnor nödgas föra, lämnade andra därvid medverkande faktorer å sido samt fränkande ett dylikt arbete all förmåga att bereda arbetsglädje och andlig utveckling. Hon betonade icke, att hvarje verksamhet bjuder på åtskilliga döda punkter, så att äfven på det för kvinnan mest naturenligen arbetsområdet af alla: hemmet, kommer på hennes lott åtskilligt arbete som måste utföras, fastän det kanske ej alls öfverensstämmer med den enas eller andras individuella anlag och smakriktning.

Emellertid råkade Ellen Key ut för precis detsamma som kvinnosakskvinnorna, nämligen att åtskilliga unga damer — tack vare sin så stora receptivitet att de kunde utifrån tillägna sig sina "innersta lifsbehof", sina "heligaste lifsintressen" — lika kritiklöst som de förut gifvit sig in på de manliga arbetsområdena, kastade sig in på de af Ellen Key anvisade, och man lär från denna tid ha att anteckna en större mängd misslyckade s. k. barnfröknar och mycken på konstlad väg uppdrifven moderlighet.

Den efterföljande utvecklingen har gifvit rätt åt båda hållen. Det har visat sig att här som alltid hänsyn till individualiteten ger det säkraste utslaget. Dock får ej glömmas, att Ellen Keys protest i ett afseende var af genomgripande betydelse: kvinnans arbete i hemmet och på därmed besläktade områden lyftes upp ur den ringaktade ställning till hvilken det onekligen delvis

sjunkit ned under den kvinnliga själförsörjningens första skeden, då det ansågs, att detsamma endast kräfde en smula praktisk färdighet och egentligen ej lämnade tillfälle till intellektuell utveckling.

Bland de varningar Ellen Key framställde vill jag här fästa uppmärksamhet vid en, därför att den synes mig vara nu mera aktuell än då, nämligen för det myckna examensväsendet för de unga flickorna. Lyckligtvis har ingen af alla de farhågor som gafs uttryck åt vid samskolornas startande besannats, men däremot har uppstått en oförutsedd och beaktansvärd fara, den nämligen, att studentexamen likaväl för flickorna som för gossarna sättes som skolundervisningens slutmål. Må ingen enda af de flickor som äga begåfning och lust att studera vidare eller ha för afsikt att söka en verksamhet där studentexamen är kompetensvillkor hindras att aflägga densamma! Men må de andra, för hvilka denna examen blir endast en surt förvärfvad dekoration, hållas därifrån! En skolföreståndarinna lär en gång ha svarat en mor som invände, att hennes dotter ej hade tillräckligt godt läshufvud för att taga studentexamen: "Tänk på alla dumma pojkar som ta studenten!"

Ja, för ynglingarna är det ju tyvärr så, att denna examen är inkörsporten till flere lefnadsbanor och dessutom betraktas som ett oeftergifligt villkor för att få etiketteras öfverklass. Men detta

bör väl ej vara skäl för att skapa ett talrikt kvinnligt studentproletariat "till föga glädje för medlemmarna själfva och till ringa gagn för samhället".

Fredrika-Bremer-förbundets verksamhet har nu försiggått i två decennier. Att densamma mången gång varit utsatt för kritik är en självklar sak. Den stora allmänheten vet för öfrigt mindre om förbundet än dess många goda insatser i själfva verket förtjäna. "Hvad utträttar det där förbundet egentligen? Är det något annat än en platsanskaffningsbyrå?" får man ofta höra. Nåja, okunnighetens opinion är ju intet att fästa sig vid, svaras kanske. Visserligen, men bättre än den är vetandets intresse och erkännande. Jag tror det är med fog man mot förbundet framställt t. ex. den anklagelsen att det försummat att tillgodogöra sig ungdomliga krafter och ungdomlig entusiasm; det har arbetat *för*, men icke tillräckligt *med* ungdomen. Det är visserligen godt och väl, att de pröfvade veteranerna stå kvar i arbetet till det sista, men det gäller äfven att uppfostra unga krafter till att föra utvecklingen vidare. Morgondagen är ungdomens: det var detta fru Adlersparre så klart insåg. När man läser igenom förteckningen på dem som styra och verka inom förbundets olika grupper, saknar man de unga, friska vil-

jorna. Förbundet torde i detta fall icke gjort tillräckligt att försäkra den framtida utvecklingen.

Vidare har sagts, att förbundet ledt utslutande en öfverklassrörelse. Detta var dock från början en nödvändighet, hvars orsaker det emellertid skulle föra mig för långt att här närmare gå in på. Jag vill endast erinra om att de unga kvinnornas inom medelklassen ställning var vid förbundets stiftande och en tid framåt i flere afseenden minst lika prekär som arbetsklassens kvinnors. Hade redan då de senare tagits med, så skulle det hela gifvetvis företett bilden af en blind ledande en blind. Men nu äro förutsättningarna helt andra än för tjugu år sedan; vår tid är ju en klassnivellerings- och klassblandnings med stora gemensamma intressen för de mest skilda grupper. Också har förbundet insett, visserligen sent, men som det är att hoppas ej för sent, att det nära sambandet mellan kvinnofrågan och den sociala frågan bör finna uttryck icke endast i ord utan äfven i handling, och uppfattat nödvändigheten att vidga den förra till "en social nydaningsfråga". Äfven må det erkännas, att förbundet under årens lopp tagit åtskillig hänsyn till den kvinnliga arbetsklassens förhållanden. Så har det verkat för arbetarskyddslagstiftning för kvinnor, tillsättande af kvinnliga yrkesinspektörer, förbättrade arbetarbostäder, kvinnliga reseinspektörer, reformer inom fattigvården m. m. samt undersökt svenska till Dan-

mark utvandrade allmogeflickors förhållanden och därigenom lyckats i hög grad minska denna art af emigration. Dessutom har förbundet i en fråga: den kvinnliga rösträtten, förenat sig till gemensam aktion med arbetsklassens kvinnoorganisationer.

Ett misstag torde det ha varit att förbundet i alltför ringa utsträckning anlitat den dagliga pressens medverkan. Härtill svaras väl, att Dagny finns och att det står pressen fritt att där hämta uppgifter. Men när den nu inte gör det, så får "Muhammed gå till berget", d. v. s. förbundet själf taga initiativ till att genom pressen få fram sin verksamhets resultat och önskningsmål. Förbundet skulle härigenom äfven vinna den fördelen att det komme i närmare rapport med allmänheten och finge bättre besked om den resonans som inom olika kretsar förefinnes angående de frågor som stå på dess dagordning.

Om förbundets tidskrift, *Dagny*, "organ för sociala och litterära intressen", får man ofta höra ganska omilda omdömen, såsom att den hvarken är social eller litterär. Det torde väl också just vara i programmet dess största svaghet ligger: en tidskrift kan ej på en gång vara ett fullödigt organ för sociala och litterära intressen; hvad Dagny beträffar ha de senare ovillkorligen blifvit mest styfnoderligt behandlade. Men i ett afseende är Dagny värd obetingadt erkännande: den är en pålitlig och jag tror man tors säga full-

ständig protokollbok angående kvinnorörelsens utveckling i Sverige. Däremot följer den ej tillräckligt med samma frågas ställning i våra grannländer och i de stora kulturländerna; och om man ej i det fallet hade andra källor att tillgå, skulle man stå tämligen ovetande.

De anmärkningar som kunna göras äro dock jämförelsevis ringa mot det erkännande som förbundet ovillkorligen är värdt för det gagnande, resultatrika arbete det under de gångna tjugo åren utfört. Särskildt vill jag fästa uppmärksamheten på dess stipendieformer, den allmänna och donationsfonden, hvilkas sammanlagda kapital uppgår till 272,000 kr. Stipendier ha utdelats för studier vid universitet och andra högskolor, seminarier och tekniska läroverk, till genomgående af kurser i barnavård, huslig ekonomi, mejeri-, trädgårds- och fjäderfäskötsel, slöjd, gymnastik och barnmorskeutbildning. Resestipendier för olika ändamål ha utanordnats. De ledande principerna vid stipendieutdelningen äro: åstadkommande af grundlighet i fackutbildning och undvikande af öfverfyllda arbetsområden samt anvisning på nya för kvinnlig verksamhet lämpliga banor. Stipendiefondidén är fru Adlersparres; hedern af det utmärkta sätt hvarpå den fullföljts tillkommer i främsta rummet institutionens sekreterare, fröken Matilda Silow.

Förbundets lagkommitté har till uppgift att främja kvinnans intressen tillgodoseende lagstift-

ningsåtgärder. Den har arbetat bl. a. för upphäfvandet af mannens målsmanskap öfver hustrun, för reformer i skilsmässolagstiftningen, för tillsättandet af yrkesinspektörer m. m. samt till k. m.:t inlämnat en petition om kvinnans politiska rösträtt.

En ganska allmänt utbredd missuppfattning är den att Fredrika-Bremer-förbundet är skyldigt utöfva något slags monopol vis à vis olika kvinnoorganisationer. Detta är ju så långt ifrån dess syfte som det i stället bör verka just för att organisationer representerande intressen som ligga förbundet om hjärtat skola växa upp starka nog att själfständigt utveckla sig.

Försöker man tänka sig utförda de reformer i kvinnans ställning Fredrika-Bremer-förbundet arbetat för, så inser man nogsamman att samhället är det skyldigt ett tacksamt erkännande för dess nitiska men lugna, bestämda men hänsynsfulla "fremgangsmaade".

V.

Att den gifta kvinnans ställning sist och sämst tillgodosettes beror väl på bl. a. en omständighet som Legouvé betecknar sålunda: "När man talar om att frigöra den unga flickan, har man alla fäder till bundsförvanter; när man talar om att förbättra hustruns öde, får man alla gifta män till motståndare."

Den fråga som nu närmast väntar sin lösning berör emellertid den gifta kvinnan: det gäller nämligen upphäfvande af *mannens målsmanskap öfver hustrun*. En utredning om hvad målsmanskapet kan anses innebära och den därmed sammanhängande frågan om gift kvinnas myndighet finner man i Georg Stjernstedts förträffliga, på uppdrag af Föreningen för kvinnans politiska rösträtt utarbetade handbok: "Den svenska kvinnans rättsliga ställning".

Stjernstedt yttrar: "Mannens målsmanskap eller målsmansrätt öfver hustrun är ett begrepp som af lagen icke närmare preciserats. Man har ock inlagt olika betydelse däri. Det riktigaaste synes vara att under målsmanskapet inbegripa allt som tillhör mannens husbonderätt öfver hustrun, hans förvaltningsrätt öfver boet och hans rätt att föra hustruns talan... Frågan huruvida hustru är myndig eller omyndig torde böra besvaras sålunda: Gifvetvis oriktigt är att beteckna hustru såsom omyndig liksom att i målsmanskapet se ett verkligt förmynderskap, det sista bl. a. därför att målsmanskapet i olikhet med förmynderskap icke har något med uppfostran af den därunder stående att göra. Inom rättsdoktrinen förklarar man utan tvekan hustru *städse myndig*. Detta vare sig hon fyllt 21 år eller ej. Emellertid liknar ju den ställning hustrun på grund af mannens målsmanskap intar i mycket ett omyndighetstillstånd; äfven om hon är

boskild, äger hon likväl ej en fullmyndig persons själfständighet.“

Det är kanske skäl påpeka, att krafvet på målsmanskapets upphäfvande är så litet omstörtande att det lämnar alla mannens rättigheter öfver de inom hans äktenskap födda barnen oantastade. Han har visserligen i vår tid ej rätt att sätta ut dem, men han kan, om han så vill, fullständigt skilja dem från modern, t. ex. genom att låta uppfostra dem utom hemmet. I detta sammanhang kan det ju vara intressant erinra, att vid s. k. "ofullkomnade äktenskap", som på intet sätt få förblandas med "lösa förbindelser" eller "samvetsäktenskap", något målsmanskap icke kommer i fråga, att barn som däri födas förklaras äkta samt att modern äger företrädesrätt att hos sig vårda dem.

I lagberedningens förslag af 1886 angående ägande- och förvaltningsrätten inom äktenskapet motiveras målsmanskapets bibehållande, dels därmed att riksdagen ej begärt dess borttagande, men dels med en hänvisning till svårigheten att "uppräknade de särskilda skyldigheter som för sammanhållningens bevarande inom äktenskapet skulle åligga makarna gemensamt eller en hvar af dem särskildt". Tvister inom äktenskapet kunna förekomma som icke lämpligen böra afgöras af tredje man, och "det afgörande ordet" måste därför alltid tilläggas en af makarna. Målsmanskapet har på grund häraf bibehållits "såsom tecknet

till och garantien för äktenskapets enhet". Man kan vid läsningen af denna motivering ej värja sig för tanken att lagberedningen haft en mycket klen föresedd arsenal att hämta vapen ur. Också yttrar en reservant inom beredningen, härads-höfding Wählin, bl. a. "Ett stadgande som tillåter hustrun att råda öfver egendom, men tillika innehåller att mannen äger råda öfver hustrun innebär en inre motsägelse. Skall hustrun äga förvaltningsrätt, bör mannens målsmanskap upphävas."

Som ett ganska intressant, ehuru ej nu för oss vidare aktuellt inlägg i frågan om den gifta kvinnans myndighet och särskildt berörande egendomsförhållanden vill jag citera ett, som på sin tid gjordes i Norge. Det är intressant ej minst därför att detsamma, som ingafs till stortinget, är undertecknad af Björnstjerne Björnson, Henrik Ibsen, Jonas Lie och Alexander Kielland. (Man tänke sig namnen på våra främste författare, t. ex. August Strindberg,* Verner von Heidenstam, Oskar Levertin, Gustaf Fröding, E. A. Karlfeldt, under en inlaga af nedannämnda innehåll! Men så är också den norska daterad "1880-talet"!)

Den lyder:

"Stortinget hänsköt på sin tid frågan om

* Se dock det i företalet till dennes bok *Giftas* införda kapitlet »Kvinnans rättigheter», hvilket utgör en anseelig post på Strindbergs kredit-konto i kvinnofrågan.

beredande af själfständig äganderätt åt den gifta kvinnan till kommunalstyrelserna för inhämtande af deras utlåtande.

Vi låta vara osagdt om och när kommunalstyrelserna erhållit särskild fullmakt af kvinnan att föra talan för henne. Vi inskränka oss till att framhålla att den förutsättning från hvilken de flesta kommunalstyrelsers betänkanden utgå, nämligen att äktenskapet i allmänhet grundas på kärlek, hvarför ock samegendom fortfarande tillstyrkes, som regel svårligen är riktig.

Men till och med om så vore, våga vi dock i en så allvarlig sak erinra om att kärleken är ett obeständigt ting; som grund för en varaktig ekonomisk lag är den föga lämplig. Ej heller är det nog hvad som föreslagits, att den gifta kvinnan må *kunna*, om hon så vill, förskaffa sig själfständig äganderätt. Ett dylikt anspråk kunde lätt komma att se ut som ett stötande undantag, och sådant undviker kvinnan gärna.

Hon bör veta och känna, att hon inträder i äktenskapet med samma lagliga rätt som mannen. Icke allenast hon, utan äfven mannen skulle i moraliskt hänseende vinna härfpå, och samlifvet skulle från första början lättare erhålla prägeln af sann värdighet. Äfven kärleken skulle, där den verkligen finnes, stödjas af jämnlighetskänslan.

Hvad särskildt angår den ekonomiska betydelsen af frågan torde det vara en rätt allmän er-

farenhet att där hvarest dryckenskapen ännu utgör en nationalinstitution och vågade handelsspekulationer och borgensförbindelser ingalunda höra till sällsyntheterna, ligger det i samhällets eget intresse att den gifta kvinnan så snart som möjligt upphör att vara *juridiskt omyndig*."

För att nu återgå till Sverige är det sista officiella aktstycket lagutskottets utlåtande år 1903 med anledning af väckta motioner om målsman-skapets upphäfvande. En af ledamöterna, landshöfding Boström, anför bl. a. följande:

"I sak förblifver ställningen densamma med undantag af att hennes af lagen erkända myndighet klargör hennes rätt och befogenhet i åtskilliga stycken där nu råda dunkelhet och stridiga uppfattningar, som välla osäkerhet. Men principen af den gifta kvinnans personlighetsvärde, af hennes likställighet i detta syfte med sina ogifta medsystrar och med mannen kungöres dock klart af lagen, hvilket äger sin stora ej blott formella utan ock reella betydelse", — samt i ett annat sammanhang: "I detta försiktiga framåtskridande synes tiden dock nu böra vara beredd för det följdriktiga steget att låta lagen genom ett uttryckligt uttalande af gift kvinnas myndighet omsider gifva sitt erkännande åt hennes personlighet och människovärde."

En annan aktuell fråga är den om *kvinnans politiska rösträtt*, som på de senare åren förts långt framåt. De principer på hvilka detta kraf bygges ha blifvit så grundligt och ovederläggligt utredda att de nu borde vara utom diskussion.

Ingen är väl längre så dåraktig att profetera det tusenåriga riket i och med kvinnans erhållande af full medborgarrätt. Det torde nog äfven vara försiktigast att icke orda om att hennes insats skall bli bättre och värdefullare än mannens, utan fasthålla endast vid att den sannolikt kommer att i vissa afseenden bli annorlunda och att därigenom en mångsidigare utredning kan komma åtskilliga viktiga samhällsfrågor till del. Det har förutsagts att kvinnorna vid utöfvande af sin rösträtt komma att gå de mäns ärenden under hvilkas inflytande de i ett eller annat afseende stå. Men det har runnit mycket vatten i Norrström sedan Törneros skref: "Skall en duglig kvinna, utom den inskränkta husliga sfären, verka något utåt i stort, så måste det ske i skuggan af en karl, om ock denne i sig själf är ingenting annat än ett oskäligt förskinn!" Och de som närmare tänkt sig in i frågan anse sig på goda grunder böra betvifla sannolikheten af ofvanstående profetia. Men äfven under förutsättning af dess riktighet är därmed ej skäl bindande nog funnet att vägra kvinnan politisk rösträtt, ty den har hon plikt och rätt att fordra ej som kvinna, men som individ och samhällsmedlem. Lika litet

som mannen torde kvinnan visserligen kunna och böra undgå den personlighetsutplånelse parti-väsendet alltid delvis medför; men det är all sannolikhet för att hon skall kunna tillföra partipolitiken nya, hittills mera obeaktade principer. Ofta får man i denna angelägenhet höra sådana invändningar som: "Ja, allt det där är godt och väl, men bli kvinnorna därigenom lyckligare?" Detta är nu en fråga som strängt taget icke hör hit. Äfven om man intar den ståndpunkten att kvinnans lycka skulle kunna särskiljas från samhällets i dess helhet, så återstår alltid den afgörande omständigheten att det här icke gäller ett enbart rätts- och lyckokraf utan en plikt, som kvinnan, när hon äger förutsättningar att fylla den, icke har rätt att undandraga sig.

I hvad mån det stora intresset för kvinnans rösträtt är den efemära frukten af stark agitation och i hvad mån det är utslag af kvinnornas inre öfvertygelse får emellertid framtiden utvisa. Härmed vill jag ingalunda ha sagdt, att en agitation som består i att upplysa kvinnorna själfva om rösträttsfrågans förutsättningar, historia och nuvarande läge samt ideella innebörd skulle vara olämplig. Tvärtom. Helst som detta upplysningsarbete hufvudsakligen utföres af en för det samma i alla afseenden så väl kvalificerad person som professorskan Ann-Margret Holmgren.

Och att det är ett för sakens främjande nödvändigt arbete, det är fru Holmgren alltemellanåt i till-

fälle konstatera, som t. ex. när hon i en liten stad, på sin uppmaning åt kvinnorna att utöfva sin kommunala rösträtt, fick till svar: "I den här sta'n ha vi ingen!" Att i hufvudstaden förefinnes ett mera upplyst och målmedvetet intresse är själfklart. Men vi äro så benägna att glömma att det utom en stad som heter Stockholm finns ett land som heter Sverige. — Som ett led i detta upplysningsarbete är att anse det förträffliga kapitlet "Samhällsmoderlighet", i Ellen Keys "Lifslinjer".

Visserligen finnes det när det gäller den kvinnliga rösträtten, som i hvarje annan rörelse, element som, i ovist nit att hastigt föra saken framåt, i sin missuppfattning att den rörelse går fortast fram som det står mest väsen om och i sin omdömeslöshet att här söka konstruera upp en — såsom fru Emilia Bromée en gång uttryckte det — "konstlad fientlighet mellan könen", blifva frågans "bagsträvere". Men när det gäller på allvar, är det nog ingen som fäster vikt vid dessa små skumkammar på den stora rörelsevågen. Det torde för öfrigt ej vara ur vägen att här erinra om att ingen kvinna lämnat sådana skönmålningar af den kvinnliga kompetensen som åtskilliga män gjort. Till exempel vid behandlingen vid 1884 års riksdag af F. T. Borgs motion om att kvinnan måtte få sig medgifven valrätt till Andra kammaren yttrade motionären bl. a.: "Jag vet knappast något område

där hon icke utmärkt sig, till och med på det där männen annars förbehållit sig att ensamt skörda ära, nämligen krig. Vi hafva ju Blenda, som slog den danske fienden, och Kristina Gyllenstjerna, som kommenderade artilleriet . . . Må . . . Riksdagens Andra Kammare för sin del slå ett slag i en af mänsklighetens största och viktigaste angelägenheter. Svenska folket kan det. Detta lilla folk är nu i tillfälle, om det inser vikten af ifrågavarande reform, att gå i spetsen för hela den civiliserade världen. Detta lilla folk har många gånger förut tagit initiativ i mänsklighetens stora frågor. Må denna kammare med minnet häraf icke tveka att i denna fråga handla på ett sätt som skall hedra samma folk, och, mina herrar, denna kammare skall snart äga lika stort rykte öfver hela jorden som kom Gustaf II Adolf och Karl XII till del, och detta utan att utgjuta en enda droppe blod, endast genom att, i hvad på densamma ankommer, ingjuta en droppe mera rättvisa i den fosterländska lagstiftningen."

Man känner sig nästan frestad att med en afvärjande gest utropa: "För mycket blommor!"

Och hvad mansmädande beträffar torde i Sverige ingen kvinna ens tillnärmelsevis uppnått eller komma att uppnå Thorild.

"Himmelens Gud", utbrister denne, "om svaghet våga karlarna tala — de, som i dessa mörka och blodiga sextusen år på hvilka de haft

jordens välde styrt sig själfva och allt med en så ryslig och galen förvirring, att, om de hade tagit alla sina rådslag utur ett lotteri, inkom stäldt an af Lucifer, så hade dock aldrig något kunnat utfinnas med mindre vett eller verkställas med mera grymhet eller åtföljas af en mer ynkligt narraktig pomp och ståt än deras hela fåniga regering." Vid jämförelse med dylika kraftord förefalla ju de små snärtar mot männen en del nutidskvinnor ibland falla för frestelsen att utdela riktigt silkeslena.

Det lugna, värdiga och frasfria sätt, hvarpå den svenska kvinnan framfört sitt rösträttskraf, den förmåga hon visat att ej låta skiljaktighet i meningar hindra kraftig samverkan för sådana ändamål om hvilka alla kunna enas ländert henne till heder och är det bästa beviset för hennes politiska mognad.

Som en tredje aktuell fråga torde *det kvinnliga arbetets värdesättning* kunna rubriceras. Lika lön för lika arbete lyder där krafvet. Principiellt sedt kan ju ej ringaste invändning göras mot denna fordran.

Kanske saken dock ej är så klar som den ser ut. Jag hörde t. ex. en gång en större arbetsgifvare åt både män och kvinnor yttra, att uttrycket "lika arbete" ej är fullt korrekt och

att det på sätt och vis är häri kärnpunkten ligger. Ty kvinnan arbetar ej på samma sätt som mannen — trots det att hon kan vara fullt ut lika, ja ofta mer flitig och samvetsgrann än han; hon lägger ej samma lifsintresse i sin verksamhet och är tämligen likgiltig för organisationen och utvecklingen af den institution hon tillhör. Och detta har sin helt naturliga förklaring. Mannen känner hela sin framtid, sin utkomst och sin möjlighet att bilda familj ligga i hans arbete; det gäller för honom att alltjämt avancera, och därför är han också intresserad af institutionens framåtskridande. Kvinnan däremot tänker sig som den bästa framtidsmöjlighet den att få — lämna detta sitt arbete och få sin verksamhet förlagd till ett eget hem. — En fabriksarbetsgifvare sade mig en gång, att den manlige arbetaren nästan alltid, men den kvinnliga aldrig gör sig underkunnig om konstruktionen i den maskin de sättas att sköta. Utan förutsättningar att med sakkunskap kunna yttra mig i denna fråga lämnar jag ofvanstående yttranden utan direkta kommentarier. Det synes mig dock, som om resonemanget i dem i allmänhet icke håller riktigt streck, och på ett område är det visst, att så ej är fallet, nämligen det pedagogiska. Hvad det mindre intresset för utvecklingen af den institution vid hvilken de ha sin verksamhet beträffar, är det ju möjligt, att detsamma beror på kvinnornas vetenskap om att utvecklingen icke för dem inne-

bär samma möjlighet till avancement som för deras manliga kamrater. Det är nog svårt att bestämdt afgöra hvad som härvidlag är orsak och hvad verkan. Hur som helst blir nog denna den bland de aktuella kvinnofrågorna som längst får vänta på en tillfredsställande lösning, så vitala ekonomiska intressen som den berör. — En värdesättning af kvinnligt arbete finnes emellertid hvars orättfärdighet är så solklar att den faller utom all diskussion och hvilken ej kan nog brännmärkas, den nämligen som tar sig uttryck i annonser efter t. ex. följande schema: "En ung flicka, bildad och musikalisk, erhåller mot *fritt vivre* (!) plats som sällskap och hjälp i godsägarfamilj på landet. Den sökande bör äga vana vid större hushåll och förmåga att sköta många tjänare." Den ymnighet hvarmed dylika annonser florerar i våra tidningar visar att svaren å desamma äro "legio, ty de äro många", och den blottar en af de sorgligaste sidorna af kvinnligt arbetslif.

En fråga som delvis faller inom dennas område är den som upptages i en af professor Trygger och rådman Zetterstrand vid årets riksdag väckt motion och som skulle kunna formuleras "rättighet till lika tjänst för lika meriter". Motionärerna yrka sådan ändring af 28:de paragrafen i regeringsformen att

"Till lärarebefattningar vid de allmänna läroverken och vid universiteten, de teologiska

läraretjänsterna vid de sistnämnda likväl undantagna, såsom ock till lärare- och andra beställningar vid andra inrättningar för vetenskap, slöjd eller skön konst, äfvensom till läkarebefattningar må . . . utnännas och befordras äfven infödda svenska kvinnor."

Den logiska riktigheten i motionens motivering torde väl icke, ens inom konstitutionsutskottet, komma att bestridas. Faller frågan denna gång, så blir det också helt säkert under återopande af andra skäl som ej kunna välla mer än ett uppskjutande, i och för sig visserligen tålamspröfvande, men som knappast kommer att gälla någon aflägsen framtid.*

I Stjernstedts ofvan nämnda bok, "Den svenska kvinnans rättsliga ställning", finnes en intressant utredning om staten som arbetsgifvare för kvinnor. — Hvad talet om intrång på mannens arbetsområden beträffar får man ej glömma, att han här varit den förste inkräktaren. Det var nämligen uppfinnarna och industrien som småningom tillvällade sig hufvudparten af det kvinnliga hemarbetet och dessutom gjorde kvinnans ställning i hemmet på ett sätt mera beroende,

* Sedan ofvanstående tryckts, har den Trygger-Zetterstrandska motionens öde för denna gång afgjorts af riksdagen. Resultatet blef, i Andra Kammaren — till allmän öfverraskning — rent afslag, i den Första bifall till konstitutionsutskottets hemställan, hvilken innehöll tillstyrkande af motionen, med det tillägg att grunderna för kvinnors befordringsrätt skulle fastställas af konung och riksdag gemensamt.

då detsamma hufvudsakligen kom att uppehållas genom mannens arbetsförtjänst och ej genom hennes direkta arbetsinsats. Vidare bör ihåggkommas, att mannen befriats från största delen af den försörjningsplikt mot fattiga kvinnliga släktingar hvilken ålåg honom när kvinnorna voro ur stånd att försörja sig själfva. Mången ung man har fått bilda eget hem, därför att hans syster kunnat bidra till hans fattiga mors uppehälle; mången yngling har satts i stånd att fullfölja sina studier, därför att en äldre syster eller annan kvinnlig släkting kunnat bispringa honom af sin arbetsförtjänst.

VI.

I intet land, tror jag, har det så som i vårt betonats, att kvinnans förnämsta bestämmelse är att vara hustru och moder. De första kvinno-sakskvinnorna måste ju vid hvarje steg de togo lugna sinnena med försäkran att de ej ämnade lägga torped under familjearken. Ellen Keys djupt kända, starkt allvarsfyllda vädjan till kvinnorna att undan nivelleringen rädda sitt väsens egenart har från hennes motståndare framkallat upprepade heliga försäkningar att äfven för dem kvinnans moderlighet står öfver allt annat — och så har det blifvit ett ideligt framhåfvande af kvinnan som släktvarelse.

En följd af detta framhåfvande har blifvit att oändligt mycken tid och förmåga som kunnat bättre användas tagits i anspråk för kvasivetenskapliga, s. k. psykologiska utredningar af mannens och kvinnans väsende, med matematisk uppdelning af de egenskaper som anses böra tillkomma den ene och den andra. Som en annan, om ock ej omedelbar följd, tror jag man äger rätt beteckna den moderna kvinnliga s. k. biktlitteraturen, dessa frodiga själsbiktalsster, där allsköns tarflighet upphöjes till namn, heder och värdighet af "djupa själskonflikter" och där allehanda banala upplevelser, fotografiskt återgifna, nämnas "lifstragik".

Bör man ej nu önska kvinnorörelsen i dess kanske sista skede, att dess ledande krafter ej längre spillde tid på detta axiom om kvinnan som släktvarelse, gäfvde mannen tid att hinna upp henne på detta område, där hans utveckling onekligen är ganska försummad, och tog mera hänsyn till mänsklighets och individualitetssynpunkten?

Vid kvinnokongressen i Stockholm 1897 yttrade en talarinna, naturligtvis under lifligt bifall, att all kvinnorörelses *mål* är — höjandet af äktenskapet. Det låter vackert, men är det också, eller rättare bör det vara sant? På den frågan vill jag för min del svara ett obetingadt nej. Ty aldrig kan det bli rättfärdigt att som slutmål för en utveckling sätta ett som ungefär

femtio procent af det utvecklade materialet aldrig kan uppnå, och hvars uppnående delvis beror af yttre anledningar. Höjandet af äktenskapet blir en af de goda *följderna* af en sund kvinnorörelse, men får icke af nämnda skäl ställas som dess *slutmål*, hvilket dessutom innebär en hjärtlös för-olämpning mot alla dem hvilkas lefnadslott blir den ogifta kvinnans. Hvarje individs utveckling på olika områden måste främst ha ett själfändamål för samma individ, oafytterligt för honom eller henne som individ betraktad. Åt denna sanning tillämpad på kvinnofrågan har Legouvé i sin "Kvinnans historia" gifvit följande förträffliga uttryck:

"Högt öfver benämningarna maka och moder, förgängliga, tillfälliga namn, som döden kan bryta, frånvaron upphäfvä, som kunna tillkomma den ena kvinnan men icke den andra, finns det för kvinnan en benämning som varar i evighet, som aldrig kan afhändas henne, som råder öfver och föregår hvarje annan, det är den af mänsklig varelse."

Jag sade nyss kvinnorörelsens sista skede. Mycket — t. ex. mäns och kvinnors samarbete för flera af vår tids kulturella uppgifter — synes mig varsla om den tid då det icke längre skall finnas någon egentlig kvinnosaksfråga, utan endast mänsklighetsfrågor, som lösas af kvinnor och män gemensamt under den synpunkten att "*Den historiska människan är man och kvinna*".

Ehuru det väl af mången anses hädiskt att i en uppsats som denna citera Weininger, kan jag ej finna bättre avslutning än hans sista ord i "Geschlecht und Charakter": "*Wird sich das Weib unter die sittliche Idee, unter die Idee der Menschheit stellen? Denn einzig das wäre Frauen-Emanzipation.*"

WAHLSTRÖM &
WIDSTRANDS
FÖRLAG:

ALMA CLEVE

EN PROTEST MED AN-
LEDNING AF ELLEN KEYS
FÖREDRAG I KVINNO-
FRÅGAN 50 öre.

HELENA NYBLÖM

I KVINNOFRÅGAN · EM-
BETET ATT VARA HUS-
MODER · KVINNANS KAL-
LELSE 50 öre.

LOUISE NYSTRÖM-
HAMILTON

ELLEN KEY. EN LIFS-
BILD 2 kr.

ANNA SANDSTRÖM

MODERN ROMANTIK OCH
ETIK 1 kr.

